

Історичні детермінанти політичної мобілізації російської національної меншини України на початку Української революції 1917–1921 рр.

Прослідковано причини переселення, основні тенденції зростання чисельності й розселення росіян в Україні. Проаналізовано їх станово–майновий рівень, виробничу зайнятість, суспільний поділ праці, політичний статус. Підсумовано, що ступінь політичної мобілізації російської національної меншини був значно нижчим від її потенційних можливостей.

Ключові слова: національна меншина, чисельність, розселення, соціальна структурованість, політична мобілізація.

Із найдавніших часів населення України відзначалося багатоетнічним складом. Поруч із українцями тут мешкали й представники інших національностей, які різнилися походженням, мовою, культурою, традиціями, звичаями, конфесійною приналежністю, рівнем політичного розвитку, ступенем етнічної самоорганізації тощо. Найчисленнішою серед українських національних меншин була російська.

Важливою темою, що потребує подальшого дослідження, є ступінь політичної мобілізації російської національної меншини Наддніпрянщини на початку Української революції 1917–1921 рр. Для цього важливо прослідкувати такі її історичні детермінанти, як причини переселення, основні тенденції зростання чисельності й розселення росіян в Україні, станово–майновий рівень, виробнича зайнятість, суспільний поділ праці, політичний статус тощо.

Дана проблематика не повною мірою знайшла своє відображення у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Серед сучасних досліджень насамперед слід відзначити колективну монографію «Національні меншини України у XX столітті: політико–правовий аспект», а також праці таких науковців, як Ю.Зінченко, О.Рафальський, В.Солдатенко, О.Субтельний, В.Устименко, Т.Щетиніна та ін. Окремі аспекти проблеми висвітлено в дослідженнях О.Доніка, А.Кіссе, І.Міронової, М.Чумака.

Найбільші етнічні масиви на сучасній території України виникли приблизно в XV–XVII ст. у Слобідській Україні. Там «службово–ратні люди» отримували приміські слободи. Низку поселень заснували донські козаки, а також вихідці з південноросійських губерній. Донське козацтво відіграло помітну роль у заселенні східної Слобожанщини і в пізніший період – на початку XVIII ст. Тоді там були утворені відомі Чугуївські військові поселення переважно з росіян [9,с.12]. Перебування Чернігово–Сіверщини в складі Московської держави у XVI – на початку XVII ст. сприяло появі там російських поміщиків [7,с.73] та іншої московської людності.

З другої половини XVII ст. помітно зростала міграція росіян на Лівобережжя, Причорномор'я і Крим, зумовлена двома чинниками: збільшенням військових залог після українсько–московського договору 1654 р. і стихійною втечею старовірів [12,с.65]. Якщо у 1678 р. в південному регіоні зафіксовано 27 тис. росіян (6,7% населення краю), то в 1719 р. – вже 72 тис. На Лівобережжі в той час налічувалося 40 тис. росіян [8,с.156].

Після зруйнування Запорозької Січі і ліквідації Гетьманщини російська експансія набула характеру добре спланованої довготривалої політики, що тривала протягом двох століть [12,с.65]. Після приєднання Правобережжя до Російської імперії росіяни з'явилися і в цій частині України. В 1795 р. їх кількість там становила 4 тис. осіб [8,с.156].

Упродовж першої половини XIX ст. кількість росіян в Україні зростає більш ніж на 1 млн. осіб і досягла в 1858 р. 1 млн. 407 тис. осіб. Порівняно з 1794 р. їх частка на Півдні збільшилася з 19,07 до 21,6% населення краю (1 млн. 63 тис. осіб), на Лівобережжі – з 5,22 до 6,1% (301 тис.), на Правобережжі – з 0,11 до 0,6% (33 тис.) [8,с.156;4,с.101].

Особливо інтенсивно зростала чисельність російського населення у зв'язку зі зародженням капіталістичних відносин, які вели до розвитку промисловості і транспорту, спорудження металургійних підприємств, вугільних шахт, залізниць тощо. Регіоном швидкого і активного промислового розвитку, куди мігрували переважно росіяни з Центрально–Промислового та інших районів

Росії, став Донбас. У 1890–1930 рр. головним чином сюди переселилося приблизно 2 млн., здебільшого росіян, що оселилися по містах і промислових центрах. Це, звичайно, згодом привело до змін в національному стані посідання українців Донбасу в бік зменшення [5,с.148–149]. Згідно з усеросійським переписом населення 1897 р., усе населення Донбасу (Донецька і Луганська обл.) становило 687,3 тис., у т.ч. 55,2% українців та 26,2% росіян [6,с.104]. Загалом в Україні в той час нараховувалося 4 млн. 636 тис. росіян [8,с.156]. Наприкінці XIX – на початку XX ст. вони становили понад 8% населення України [12,с.65], більшість із них проживали у містах Півдня та Слобожанщини.

На 1916 р. із загальної кількості населення в українських губерніях Російської імперії, яка дорівнювала 35,470 тис. осіб, росіяни становили близько 3,5 млн. (9,9%) [9,с.11].

Дослідники відзначають нерівномірність розміщення національних меншин в Україні і пояснюють це передусім історичними умовами їхнього комплектування. Так, однією з особливостей міграції росіян в Україну було те, що основний потік переселенців ішов у порівняно малозаселені південні та східні райони сучасної України. На Правобережжя росіяни переселялися мало, оскільки цей регіон порівняно пізно увійшов до складу Російської держави, мав своє значне населення і тут не було великих резервів неосвоєних земель [8,с.156].

За даними перепису населення Російської імперії, у 1897 р. в Україні мешкало 5,25% усіх росіян [11,с.4,6]. Найбільшою була їхня частка серед населення північно–східного – 19,56% (Чернігівської губ. – 21,58%, Харківської – 17,69%) та південного регіонів України – 18,23% (Таврійської – 27,94%, Херсонської – 21,05%, Катеринославської – 17,27%, Бессарабської губ. – 8,05%). Далі йшли Київська – 5,89% та Волинська губ. – 3,50%. Найменший відсоток російського населення припадав на Полтавську губ. – 3,28% [11,с.4,6]. Чисельність росіян на інших українських землях була незначною.

Однією з особливостей розселення російської меншини в Україні була її концентрація в містах, головним чином великих. Приміром, у Києві чисельність

росіян у 1917 р. склала 231 400 осіб [9,с.70] або 49,5% від усього міського населення. З одного боку, це було викликано індустріалізацією та пов'язаним із нею напливом туди пролетарського елементу з Росії. З іншого – з моменту втягнення українських земель в імперську орбіту міста втрачали національне обличчя, перетворюючись в адміністративні і військові центри, де домінували росіяни зі своєю мовою і культурою [15,с.242–243]. Згідно з даними М.Шаповала, в 1920 р. зі всіх росіян, які мешкали у Великій Україні, 54% проживали в містах [18,с.4].

Важливим чинником для розуміння соціальних умов розвитку російського населення України був його високий станово–майновий рівень. Зокрема, за впливовістю у підприємництві росіяни поступалися лише євреям. Активна експансія російських купців на українські землі розпочалася ще в першій половині XIX ст. А за переписом 1897 р. вони налічували вже 19 626 осіб [1,с.159] – 30% від загальної кількості усього купецького стану України.

Російський етнос, беручи активну участь у підприємницькій сфері, був представлений найбільш капіталоспроможним елементом в купецьких лавах. Цьому сприяла низка соціально–економічних чинників. Оскільки торгово–промисловий стан являвся суто міським прошарком суспільства, імперський уряд всіляко намагався заповнити його саме купцями–росіянами, які поширювали російську мову та культуру, а отже виступали оплотом самодержавства на окраїнах імперії. Купці–росіяни, займаючись підприємницькою діяльністю, користувались повним кредитом в Росії та отримували товари з перших рук. Завдяки цьому вартість їх предметів торгівлі відрізнялась низькою ціною, а відповідно, насамперед росіянам було простіше розвивати торгово–виробничу справу на ринках [17,с.236–237].

Соціальна структура росіян–переселенців на перших порах була зумовлена головним чином потребами військового утримання території за Росією. Переважала т.зв. державна колонізація – переселення різних категорій «службово–ратних людей» (пушкарі, стрільці, засічні сторожі, «діти боярські»), які відбували там військову службу, отримуючи за це приміські слободи і землі

за межами поселень [3,с.597]. З часом із цих людей сформувалося ядро місцевої адміністрації, яке постійно поповнювалося новими російськими переселенцями і слугувало опорою імперської політики в краї [8,с.155]. Зростав відсоток військових поселенців – державних селян [3,с.597], які сплачували поземельну ренту і поставляли, в разі потреби, необхідну кількість солдат у військові формування.

З другої половини XVIII ст. посилюється поміщицька колонізація – переселення російських поміщиків, котрі отримували величезні наділи землі в Україні, закріпачених селян із різних губерній Росії. Згодом дедалі помітнішу роль у формуванні російського населення України відігравала «вільна» колонізація, що складалася переважно з селян–утікачів із російських губерній [8,с.155]. Наприкінці XIX ст. з розвитком капіталістичних відносин істотно збільшився приплив російського населення в міста і на промислові об'єкти України, насамперед у ті галузі господарства, які мали певні традиції розвитку в Росії [3,с.597] (металургія, будівництво залізниць тощо).

Аналіз підрахунків за видами занять на 1000 осіб населення, уміщених у «Статистическом ежегоднике России», показує, що на 1 січня 1916 р. найбільше російського населення в Україні працювало в сільському господарстві – 60% та промисловості – 21,5%. Порівняно високою була частина росіян, зайнятих в адміністрації – 3,5% і збройних силах – 1,4%. Вона відбивала політику царського уряду, спрямовану на збереження й посилення ключових позицій російського населення у політичному житті. 4,4% росіян було зайнято на приватній службі, 3 – у торгівлі, 2,3 – мали особисті доходи і підмоги, які включали прибутки від т.зв. вільних професій – лікарів, провізорів, адвокатів, великих домовласників, а також тих, хто отримував пенсії та інші підмоги, 2% – на транспорті [14,с.70] тощо.

Суспільно–політичний статус російської меншини значною мірою був детермінований державною політикою, зорієнтованою на збереження цілісності імперії. Русифікуючи Україну, обмежуючи політичні й національні права її корінних мешканців, прагнучи не допустити національно–визвольних рухів,

провокуючи міжнаціональну ворожнечу, царизм усіляко заохочував збільшення тут російського елемента: управлінсько–чиновницького, фінансового, освітянського, військового, церковно–православного [12,с.77–78]. Росіянам в Україні прищеплювали почуття зверхності, великодержавності, формували імперське мислення, агресивне ставлення до будь–яких виявів національної свідомості «іногородців». Розглядаючи їх як свою опору в проведенні русифікації та асиміляції українців і представників інших етносів, влада цілеспрямовано підтримувала і захищала інтереси росіян [12,с.65], турбувалася, щоб вони не почувалися іноземцями на «окраїнах», бо ці «окраїни» мали існувати лише як органічні частини єдиної і неділимої Росії [8,с.10], надавала їм різноманітні привілеї.

Тому не дивно, що проживаючи в Україні, росіяни аж ніяк не асоціювали себе з національними меншинами і навіть упереджено ставилися до проблем останніх. Рацію такого підходу вони вбачали й у тому, що за росіян вважала себе значна частина українців, які були членами різних російських політичних партій та організацій. За словами Д.Дорошенка: «Це все були елементи, які зжилися з російською культурою, виховалися в ній, дорожили нею, були перейняті загальноросійським патріотизмом, поділяли загальноросійські ідейні стремління» [2,с.271]. Відповідно, під російською меншиною вчений розумів «населення більших міст, яке складалося зі зросійщених українців із домішкою природних москалів, які пробували в Україні як урядовці, військові, купці, робітники» [2,с.271]. Таким же було й суспільне сприйняття, оскільки назвати, приміром, того ж В.Шульгіна українцем ні в кого навіть думки не виникало.

Комплекс гегемонної нації зіграв із росіянами злий жарт із початком революції в 1917 р. Оскільки до того часу вони, як відзначають дослідники, свої політичні уподобання задовольняли в загальноросійських партіях, котрі з більшою чи меншою відвертістю виступали за збереження унітарної російської держави, проти перетворення її на федерацію рівноправних народів, а тим більше, відокремлення їх від Росії [16,с.64], то в нових умовах виявилися неготовими до конструктивної співпраці з організованим українством. Ступінь

політичної мобілізації російської національної меншини був значно нижчим від її потенційних можливостей. Особливо це відчувалося в порівнянні з активністю євреїв і поляків.

Лише зі зростанням ролі Центральної Ради в політичному житті України, з посиленням українського національного руху в Києві почали виникати російські організації: «Демократический союз русской культуры», товариство «Русь» та ін. А.Ніковський назвав ці організації «маленькими острівцями настрахованих людей у великому морі української стихії» [19,с.28]. Однак російські об'єднання, подібні до структур інших національних меншин, почали формуватися лише у 1918 р.

Підсумовуючи, слід відзначити, що на початку національно–визвольних змагань 1917–1921 рр. етнічні меншини становили чверть усього населення України. Найбільшою з них була російська, яка на 1916 р. нараховувала близько 3,5 млн. осіб. Вона зосереджувалася головним чином у південному та північно–східному регіонах України; більше половини її проживала в містах.

Росіяни істотно переважали українців за станомо–майновим рівнем та соціальною структурованістю. Якщо останні в суспільному поділі праці домінували лише в сільськогосподарському виробництві, то російський етнос був представлений там пропорційніше, особливо в тих галузях, що визначали життєдіяльність суспільства.

Ще однією перевагою російської національної меншини була її підтримка з боку держави. Кількасотрічне перебування України в складі Російської імперії сформувало в росіян комплекс господаря, який повсюдно демонстрував свою зверхність над представниками інших націй. Однак із початком революції 1917 р. суспільно–політичний статус російської меншини в Україні втратив свою попередню значимість. У результаті ступінь політичної мобілізації росіян цього часу виявився значно нижчим від їхніх потенційних можливостей.

Список використаних джерел

1. Донік О.М. Купецьке промислове підприємництво в Україні (XIX – початок XX ст.) / О.М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Випуск XI. – К.: Інститут історії України, 2006. – С. 154–168.
2. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 / Д.Дорошенко. – Ужгород, 1932. – Т. 1. Доба Центральної Ради. – 437 с.
3. Зінченко Ю. Росіяни / Ю.Зінченко // Мала енциклопедія етнодержавознавства... – К.: Довіра, 1996. – С. 597.
4. Кіссе А.І. Міжетнічна взаємодія в Україні: етноісторичні традиції / А.І. Кіссе // Наукові праці. – Т. 34. Політологія. – Миколаїв, 2004. – С. 99–106.
5. Кубійович В. Переселення на центральних і східних землях до 1930 р. / В.Кубійович // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. У 3-х т. Т. 1 / Під ред. проф. д-ра В.Кубійовича і проф. д-ра Кузелі. – К., 1994. – С. 147–149.
6. Лаврів П. Національна свідомість робітництва на Донеччині / П.Лаврів // Сучасність. – 1992. – №6. – С. 103–107.
7. Лазарович М. Етнодемографічна специфіка та соціально–професійна стратифікація національних меншин України напередодні національної революції 1917–1921 років / М.Лазарович, Н.Лазарович // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє: Щорічник. – Вип. 17. – Тернопіль, 2012. – С. 72–89.
8. Міронова І.С. Національні меншини України. Навчально–методичний посібник / І.С. Міронова. – Миколаїв – Одеса: ТОВ ВіД, 2006. – 305 с.
9. Національні меншини України у XX столітті: політико–правовий аспект / М.Панчук, В.Войналович, О.Галенко та ін. – К., 2000. – 357 с.
10. Огляд території України // Віденський Альманах «Української Мистецької Накладні». – Відень Накладом «УМНИ», 1922. – С. 83–110.
11. Распределение населения по главнейшимъ сословіямъ, вероисповеданіямъ, родному языку и по некоторымъ занятіямъ: краткія общія свѣденія по Имперіи. – Санкт–Петербург, 1905. – 43 с.
12. Рафальський О. Національні меншини України у XX столітті: Історіограф. нарис / О.Рафальський. – К.: Полюс, 2000. – 447 с.

13. Солдатенко В. Українська революція і етнонаціональні відносини: Проблеми дослідження / В.Солдатенко // Наукові записки / Збірник. – К.: ІПіЕНД, 1999. – Сер. «Політологія і етнологія»; Вип. 8. – С. 3–20.
14. Статистический ежегодник России. 1916 г. – Москва–Петроград, 1918. – С. 70.
15. Субтельний О. Україна: історія / О.Субтельний. – К., 1991. – 512 с.
16. Устименко В. Етнонаціональна політика як фактор державотворення в Україні (1917–1920 рр.) / В.М. Устименко. – К., 2010. – 144 с.
17. Чумак М.М. Етнічний склад купецтва Лівобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст. / М.М. Чумак // Вісник Луганського національного унів-ту ім. Т.Шевченка. Іст. науки. – 2010. – №19. – С. 237–242.
18. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма / М.Шаповал. – Прага: Вільна спілка, 1928. – 333 с.
19. Щетиніна Т. Виникнення та діяльність громадсько–політичних об'єднань національних меншин в Україні (березень–травень 1917 р.) / Т.Щетиніна // Наукові записки / Збірник. – К.: ІПіЕНД, 1999. – Сер. «Політологія і етнологія»; Вип. 8. – С. 21–29.
20. Щетиніна Т. Генеральне секретарство (міністерство) з російських справ УНР: створення, структура та основні напрями діяльності / Т.Щетиніна // Гілея: науковий вісник. – К.: ВІР УАН, 2011. – Вип. 47. – С. 30–37.

Лазарович М.В. Исторические детерминанты политической мобилизации русского национального меньшинства Украины в начале Украинской революции 1917–1921 гг.

Прослежены причины переселения, основные тенденции роста численности и расселения русских в Украине. Проанализированы их сословно–имущественный уровень, производственная занятость, общественное разделение труда, политический статус. Подытожено, что степень политической мобилизации русского национального меньшинства был значительно ниже его потенциальных возможностей.

Ключевые слова: национальное меньшинство, численность, расселение, социальная структурированность, политическая мобилизация.

Lazarovych, M.V. Historical determinants of political mobilization of Russian minority in Ukraine at the beginning of the Ukrainian revolution of 1917–1921

There is investigated basic tendencies of settling apart Russian national minority. Features of industrial employment, public division of labour and social structure among ethnoses of Ukraine are certain. Summarized that the degree of political mobilization of the Russian minority was far below its potential.

Key words: national minorities, quantity, settling apart, social structuring, political mobilization.